

ИСТОРИЈА ВИЗАНТИСКОГ ЦАРСТВА

Шарл Дил

Јули 1919

Садржај

ПРЕДГОВОР	iii
1 Постанак источног римског царства (330-518 г.)	1
1.1 Оснивање Цариграда и обележје новог царства	1
1.2 Криза услед варварске најезде	2
1.3 Верска криза	3
1.4 Источно римско царство крајем V и на почетку VI века	5
2 Јустинијанова владавина (518-610 г.)	7
2.1 Ступање на престо Јустинове династије	7
2.2 Јустинијанов карактер, његова политика и његова околина	8
2.3 Јустинијанова спољна политика	9
2.4 Јустинијанова унутрашња владавина	12
2.5 Византиска цивилизација у VI веку	14
2.6 Крај Јустинијановог дела (565-610 г.)	14
3 Ираклијева династија (610-717 г.)	17
3.1 Обнова царства у доба Ираклија	17
3.2 Арабљанска опасност	18
3.3 Верска политика и Запад	19
3.4 Преображај царства у VII веку	19
3.5 Крај Ираклијеве династије и опадање царства (685-717 г.)	21

ПРЕДГОВОР

Историја византиског царства, и поред радова који су је за последњих педесет година скоро препородили, ипак је још увек, нарочито на Западу, предмет упорних предрасуда. Многи од наших савременика је и данас сматрају, попут Монтескјеа и Гибона, продужењем и опадањем римског царства. Под утицајем несвесних последица вековне мржње и тамног сећања на прохујале верске страсти ми и данас судимо о средњовековним Грцима као што су о њима судили крсташи који их нису разумели и папе које су их искључиле из цркве. Исто тако, византиска се уметност још сувише често сматра окамењеном уметношћу, - „хијератичном”, како се врло радо говори, - неспособном за обнову и која је, под строгим надзором цркве, ограничила свој хиљадугодишњи напор на бескрајно умножавање дела неколицине генијалних уметника.

У ствари, Византија је била нешто сасвим друго. Ма да се она драговољно прогласила наследницом и настављачицом Рима, ма да су се њени цареви, до последњег дана, називали „василеусима Ромеја”, ма да се они никада нису одрекли права која су полагали на стару и славну престоницу царства, ипак је Византија постала врло брзо и била у суштини источна царевина. Не треба о њој доносити суд у поређењу са блиставим споменом који је оставио Рим: по једном од људи који су најбоље схватили њену природу и назрели њен прави изглед она је била „средњовековна држава смештена на крајњим границама Европе према варварским народима Азије”.¹ Та држава је имала своје недостатке и своје пороке које би било детињасто хтети сакрити. У њој су се врло често дешавали дворски преврати и војничке буне; она је поамно волела циркуске игре, а још више богословске распре; поред господствености њене цивилизације нарави су јој често биле сурове и свирепе; и она је произвела, најзад, у великом изобиљу, људе осредњих карактера и ниских душа. Али, поред свих ових мана, та држава је била велика.

Но треба, заиста, као што се обично чини, замишљати да је, у току хиљаду година колико је надживела пад римског царства, Византија непрекидно срљала у пропаст. После криза у којима умало није подлегла наступала су врло често времена јединственог сјаја, неочекиваних препорода, када се, према речима једног хроничара, „царство, та стара жена, појављује као млада девојка искићена златом и драгим камењем”. У VI веку, под Јустинијаном, царство се, последњи пут, обнавља као у сјајно доба Рима, а Средоземно Море, поново постаје римско језеро. У VIII веку исавријански цареви сламају налет ислама у исто доба када Карло Мартел спасава хришћански свет код Поатјеа. У X веку македонски цареви стварају од Византије велику источну силу, допирући чак до Сирије са својим победничким оружјем, сатирући Русе на Дунаву, угушујући у крви државу коју су створили бугарски цареви. У XII веку, под Комнинима, грчко царство још ужива леп углед у свету, а Цариград је једно од главних средишта европске политике.

¹ A. Rambaud, L' empire grec au Xe siècle, стр. VII.

Тако, преко хиљаду година, Византија је постојала, и то не само захваљујући каквом срећном случају; она је трајала славно и због тога је морала садржавати у себи друго што осим мана. Она је имала за вођење својих послова велике цареve, чувене државнике, веште дипломате, победоносне војсковође; помоћу њих она је извршила велико дело у свету. Она је била, пре крсташких ратова, заточник хришћанства на Истоку против неверника и својом војничком вредношћу спасла је у неколико махова Европу. Она је била, лицем према варварима, средиште дивне цивилизације, најпрефињеније, најотменије, дуго времена једине у средњем веку. Она је била васпитачица словенског и азиског Истока, чији јој народи дугују своју веру, свој књижевни језик, своју уметност, свој облик владавине; њен свемоћни утицај био је се раширио чак до Запада који је примио од ње непроцењива духовна и уметничка блага. Од ње произилазе народи који настављају данас европски Исток, а савремена Грчка, нарочито, много више дугује хришћанској Византији него Атини из доба Перикла или Фидије.

Због свега, дакле, што је извршила у прошлости и што је припремила за будућност Византија још увек заслужује пажњу и занимање. Ма колико далека изгледала њена историја, ма колико је мало познавали многи људи, та историја није мртва и достојна забораву. Диканж је то добро знао када је својим издањима византиских историчара, тумачењима којима их је пропратио, толиким дивним радовима постављао темеље научној историји Византије и крчио у тој још неиспитаној области широке и светле дразде. Има већ педесет година како се, у Диканжовој отаџбини, обновила традиција проучавања чији је он био оснивач; и, не одричући вредност ономе што се ради у другим земљама, у Русији и Грчкој, Енглеској и Немачкој, можда је ипак дозвољено рећи да, ако су истраживања из области византиске историје поново задобила право грађанства у научном свету, она то у првом реду дугују Француској.

Тражено је од мене, са љубазним наваливањем, да напишем књигу, - која је, код нас, недостајала, - приручник, кратак и сажет, из византиске историје. Није ми изгледало да би то био излишан посао. Покушао сам недавно, у другом једном делу које је управо изишло, да изложим синтетичну слику онога што је била Византија, да објасним дубоке узроке њене величине и њене пропасти, да покажем ванредне услуге које је учинила цивилизацији.² Ова књижица пружиће читаоцу више аналитично излагање хиљадугодишње историје византијеког царства. Потрудио сам се да у њој истакнем главне идеје које су владале развојем те историје и да изнесем битне чињенице, не толико задржавањем на ситним хронолошким појединостима колико њиховим груписањем у доста простране временске отсеке који ће бити разумљивији и који ће, можда, учинити схватљивијим смисао и важност појава. Таблице стављене на крају књиге допустиће читаоцу да лако нађе хронолошку подударност најзнатнијих догађаја. Али ми је изгледало да ће бити корисније, за све оне који желе да стекну општи појам о овом ишчезлом свету, ако подвучем у овој књизи, не пропуштајући ништа од потребне јасноће појединости, главне линије, значајне црте и идеје водиље византиске историје и цивилизације.

Сматрам за дужност да се захвалим књижари Ашет која ми је дозволила да узајмим из Шрадеровог *Atlas de géographie historique* две од три карте које су приложене уз ову књигу. Сlike које ће помоћи да се добије изванстан појам о византиском животу и ношњи и византиским уметничким споменицима узете су из мог *Manuel d' art byzantin* (Picard, 1910). На крају се налази кратка библиографија главних дела.

²Byzance, grandeur et décadence (Flammarion, 1919)

Глава 1

Оснивање Цариграда и постанак источног римског царства (330-518 г.)

1.1 Оснивање Цариграда и обележје новог царства

11 маја 330 г., на обалама Босфора, Константин је извршио свечано освећење своје нове престонице, Константинопоља (Цариград).

Зашто је цар, напуштајући стародревни Рим, пренео на Исток седиште монархије? Осим тога што је имао мало личне наклоности према многобожачком и вечито незадовољном граду Цезара, Константин га је сматрао, не без разлога, рђаво смештеним да би могао одговорити новим потребама које су се наметале царству. Опасност од Гота претила је са Дунава, а од Персијанаца из Азије; многобројно становништво Илирика претстављало је у погледу одбране драгоцену помоћ, али за организовање те одбране Рим је био сувише далеко. Диоклецијан је то већ био увидео, и он је такође био осетио привлачну силу Истока. У сваком случају, онога дана када је Константин основао *Нови Рим* зачело се византиско царство.

Због свог географског положаја (на тачки где се Европа додирује са Азијом), због војне и економске важности која је одатле произилазила, Цариград је био природно средиште око кога су се могли окупити источни народи. С друге стране, због јелинског обележја које је добила још у самом зачетку, а нарочито због особина које је примила од хришћанства, нова престоница се дубоко разликовала од старе и доста верно је симболизовала нове тежње и стремљења источног света. Још прилично давно пре тога припремало се у римском царству ново схватање државе. У почетку IV века, у додиру са блиским Истоком, преображај је био довршен. Константин се трудио да од царске власти начини апсолутну власт са божанским правом. Он је окружи свим могућим сјајем одела, дијадеме и пурпура, свим могућим блеском етикете, свом могућом раскоши двора и царске свите. Сматрајући себе божјим претставником на земљи, верујући да се у његовом разуму огледа врховни разум, он је настојао да и у најситнијим стварима истакне неприкосновену природу владареву, да га издвоји од осталих људи свечаним церемонијама, да створи, једном речју, од земаљског царства слику царства небеског.

Исто тако, да би увећао углед и моћ круне, он је хтео да монархија буде уређена на административној основи, строго издељена по старешинству, савесно надгледана, и у којој би сва власт била усретсређена у царевим рукама. Најзад, стварајући од хришћанства државну веру, умножавајући у његову корист разне повластице, бранећи га од јереси, указу-

јући му у свима приликама своју заштиту, Константин је дао још једно обележје царској власти. Заседавајући међу епископима, „као да је био један од њих”, истичући себе као постављеног чувара догме и верског поретка, мешајући се у све послове цркве, доносећи законе за њу и судећи у њено име, уређујући је и управљајући њоме, сазивајући црквене саборе и претседавајући им, издајући верске прописе, Константин, а за њим сви његови наследници, били они православни или аријевци, уредише на основу истог начела односе између цркве и државе. То би оно што ће се доцније назвати *цезаропапизмом*, неограничена власт царева над црквом; а источно свештенство, дворјанско, славољубиво и великодруштвено, послушно и савитљиво, прими не бунећи се ово насилничко поступање.

Све је то било дубоко задахнуто схватањима о власти источних монархија, и захваљујући свему томе, ма да је римско царство постојало још око једног века, до 476 г., ма да је, до краја VI века, римска традиција остала жилава и моћна и на самом Истоку, око Константинове престонице се окупио источни део монархије и дошао на неки начин до свести о самом себи. Још од IV века, мимо привидног и начелног одржавања римског јединства, две половине царства биле су се у неколико махова раздвајале и њима су владали различити цареви; а када је 395 г. Теодосије Велики умро, остављајући својим синовима Аркадију и Хонорију наследство подељено на два царства, давно припремано одвајање би одређеније и коначно. Тада је постало источно римско царство.

1.2 Криза услед варварске најезде

У току дугог историског отсека, који је трајао од 330 до 518 г., две озбиљне кризе биле су уздрмале царство, и оно је тек захваљујући њима најзад добило свој особени израз. Прва криза је настала услед варварске најезде.

Почевши од III века, преко свих граничних тачака, на Дунаву као и на Рајни, германски варвари постепено су продирали на римско земљиште. Једни су, у малим гомилама, долазили као војници или се настањивали као земљорадници; други су, са целим племенима, привучени безбедношћу и благостањем монархије, тражили повластице на земљу које им је царска влада радо давала. Велика комешања, која су непрекидно била на дневном реду код веома несталних германских народа, убрзаше надирање варвара и учинише га опасним. Под њиховим налетом, у V веку, западно римско царство подлеже, и могло се у почетку веровати да ни Византија неће одолети боље од Рима њиховом страховитом удару.

376 г., бежећи испред Хуна, Западни Готи затражише од царства уточиште и земљу. Две стотине хиљада од њих бише смештени јужно од Дунава, у Мезији. Они се ускоро побунеше; цар Валенс би убијен када је покушао да их заустави испред Адријанопоља (Једрене, 378 г.); да се укроте, потребне су биле вештина и одлучност Теодосија I. Али, по његовој смрти (395 г.), опасност се опет појави. Аларих, краљ Западних Гота, нападе Македонију; он опустоши Тесалију и средњу Грчку и продре чак до Пелопонеза, а да слаби Аркадије (395-408 г.) - пошто се сва источна војска налазила на Западу - није успео ни да га задржи; а када је Стилихон, позват са Запада у помоћ царству, опсео Готе код Фолоје, у Аркадији (396 г.), он је више волео да их пусти да умакну и да се нагоди са њиховим поглавицом. Отада, пуних неколико година, Западни Готи су били свемоћни у источном царству, обарајући Аркадијеве доглавнике, натурајући владоцу своју вољу, понашајући се као господари у престоници, нарушавајући државни поредак својим побунама. Али

славољубивост Аларихова више га је вукла ка Западу; 402 г. он упаде у Италију; 410 г. опет се поврати, заузевши Рим; и, коначним утврђивањем Западних Гота у Галији и Шпанији, опасност која је претила источном царству би отклоњена.

Тридесет година доцније појавише се Хуни. Атила, оснивач пространог царства које се пружало од Дона до Паноније, пређе 441 г. Дунав, заузе Виминациј (код Костоца), Сингидун (Београд), Сирмиј (Сремска Митровица), Наис (Ниш), и загрози Цариграду. Царство, немоћно, мораде пристати на плаћање данка. И поред тога, Хуни се 447 г. опет појавише јужно од Дунава. Преговори поново отпочеше. Али опасност је и даље била велика и могла се очекивати блиска пропаст када, 450 г., цар Маркијан (450-457 г.) одважно одби плаћање данка. Још једанпут срећа се осмехну на источно царство. Атила се крете на Запад; отуда се врати побеђен, ослабљен, и ускоро, после његове смрти, распаде се држава коју је био основао (453 г.).

У другој половини V века и Источни Готи се ухватише у коштац са царством, које би приморано да их узме у службу, да им уступи поједине делове земље (462 г.), да обаспе њихове поглавице почастима и новцем. Последица тога је била да су се, 474 г., мешали чак и у унутрашње послове монархије: по смрти цара Лава I (457-474 г.) Теодорих је осигурао победу Зенону над његовим супарником у борби око престола. Убудуће, варвари ће постати насртљивији него икада. Сви покушаји да се њихове поглавице међусобно заваде остаће узалудни (479 г.): Теодорих опљачка Македонију, загрози Солуну, захтевајући све више, добивајући 484 г. титулу конзула, претећи Цариграду 487 г. Али и њега је такође мамила привлачна моћ Италије, где је, 476 г., западно царство било срушено и које му је Зенон на вешт начин предлагао да наново освоји. Још једанпут опасност је била избегнута.

Према томе, варварска најезда је била склизнула дуж граница источног царства или га се само узгред била дотакла, тако да је *Нови Рим* остао непобеђен, као увеличан због пропасти у коју је тонуо стари Рим, и, самим тим, још више упућен на Исток.

1.3 Верска криза

Друга криза била је верска.

Данас је доста тешко појмити важност коју су, у IV и V веку, имале велике јереси, *аријевсѣво, несѣиוריјевсѣво, монофизийсѣво*, које су веома озбиљно потресале цркву и источно царство. Оне се већином схватају као обичне препирке богослова који су се страшно залетали у замршена расправљања о тешко разумљивим и излишним питањима. У ствари, оне су имале сасвим друкчији смисао и значај. Иза њих су се, врло често, скривали политички интереси и супротности који су били од недогледних последица по судбину царства. Осим тога, те јереси су одиграле главну улогу у утврђивању односа између цркве и државе на Истоку, као и у одређивању веза између Византије и Запада; и због свега тога оне заслужују да буду пажљиво проучене.

На првом васељенском сабору у Никеји (325 г.) осуђено је Аријево учење и проглашено да су Бог-отац и Бог-син „јединосущни”. Али искључење из цркве није поколебало Аријеве присталице, и IV век био је испуњен жестоком борбом - у којој су и сами цареви узимали учешћа - између противника и бранилаца православља. Аријево учење извојевало је победу за време Констанцијеве владе на црквеном сабору у Риминиу (359 г.), али га је Теодосије I одбацио на другом васељенском сабору у Цариграду (381 г.), и од тога тре-

нутка јасно је била обележена разлика између грчког духа, занетог тананом метафизиком, и западног латинског духа, заљубљеног у јасност, супротност између источних епископа, покорних владаревој вољи, и одлучне и охоло непомирљивости римских папа. Распра која се, у V веку, започела о споју двеју природа - људске и божанске - у Христовој личности још више је пооштрила та разлика и у толико озбиљније уздрмала царство што се и политика умешала у верске размирице. Заиста, као што су папе, на Западу, за време Лава Великог (440-462 г.), основале папску монархију, тако су и александриски патријарси, за време Кирила (412-444 г.) и Диоскора (444-451 г.), покушали да установе александриско папство. Осим тога, захваљујући тим немирима, старе националне противности и увек живахне тежње за отцепљењем налазиле су, у борби против православља, згодну прилику да се испоље и на тај начин уско везивале верски сукоб за политичке интересе и циљеве.

428 г., већ двадесет година, Византијом је владао Теодосије II (408-450 г.) под туторством своје сестре Пулхерије. Вечити малолетник, он је проводио време у сликању, бојењу или преписивању рукописа, услед чега је добио надимак *Краснописац*. Ако се његово име ипак спомиње у историји, то је стога што је подигао јак појас утврђења која су, кроз толике векове, заштићавала Цариград и стога што је, у *Теодосијевом Законику*, скупио царске законе обнародоване после Константина. Али, због својих особина, он се морао показати веома слаб и немоћан према црквеним распрама.

Несторије, цариградски патријарх, учио је да су у Христу спојене две природе, људска и божанска, и да је Исус обичан човек који је постао Бог, и он је, доследно томе, одрицао Деви Марији назив *Теотокос* (Богородица). Кирило Александриски одмах угради ову прилику да унизи престоничког епископа и, подржаван од папства, изради да се на трећем васељенском сабору у Ефесу (431 г.) свечано осуди Несторијево учење, после чега је, наметнувши своју вољу цару, неограничено владао над источном црквом. Када је Евтихије, неколико година доцније, отеравши у крајност Кирилово учење, проповедао да Исус има само једну природу, божанску (то је било *монофизитство*), наишао је такође на потпору александриског патријарха Диоскора, и на црквеном сабору у Ефесу, познатом под називом *ефеско разбојништво* (449 г.), изгледало је да је победа александриске цркве осигурана. Против тих све већих тежњи царство и папство, подједнако узнемирани, удружише се. Четврти васељенски сабор у Халкедону (451 г.) утврди, сходно пропису Лава Великог, православно учење о споју двеју природа и обележи истовремено пропаст александриског сна и победу државе, која је као господар управљала сабором и учврстила јаче него икада своју власт над источном црквом.

Али се осуђени монофизити не покорише: они продужише дуго времена, у Мисиру и Сирији, да оснивају цркве са отпадничким тежњама, што је претстављало озбиљну опасност по јединство монархије. Рим, осим тога, поред своје победе у догматском погледу, морао је да прими са извесном бојазни проширење власти цариградског патријарха који постаде, под царевом заштитом, прави папа на Истоку. У томе је лежала клица замашних сукоба. Према папству, свемоћном на Западу и које је тежило да се ослободи царске власти, источна црква постајаше државна црква, подложна владаревој вољи, и која је, све више и више, због грчког језика којим се служила, због својих мистичних склоности супротних римској теологији, због своје старе мржње на Рим, настојала да се образује као независно тело. И на тај начин још источно римско царство добивало је свој особени израз. На Истоку су одржавани велики сабори, тамо су се појавиле велике јереси; и источна црква, најзад, горда због славе својих великих црквених отаца, Светог Василија, Григорија Ниског, Григорија Назијанског, Јована Златоустог, убеђена у своју духовну премоћ над

Западом, све је више нагињала одвајању од Рима.

1.4 Источно римско царство крајем V и на почетку VI века

Тако, у време царева Зенона (474-491 г.) и Анастасија (491-518), јављало се схватање чисто источне монархије.

После пропасти западног царства (476 г.), источно царство остало је једино римско царство. И ма да је сачувало, у том својству, велики углед у очима варварских владалаца који бејаху основали краљевине у Галији, Шпанији, Африци, Италији, ма да је стално полагало на њих некаква неодређена сузеренска права, у ствари, с обзиром на области које је заузимало, то царство је било првенствено источно. Оно је обухватало цело Балканско Полуострва осим северозападног дела, Малу Азију до јерменских планина, Сирију до изнад Еуфрата, Мисир и Киренаика. Те су земље сачињавале 64 провинције или *ејархије*, које су биле подељене на две *ѿреѿорске ѿрефекѿуре*: Оријент (*ѿијеѿезе*: Тракија, Азија, Понт, Оријент, Мисир), и Илирик (*ѿијеѿеза* Македонија). Ма да је управа царства и даље била уређена по римском узору и основана на подвојености грађанске и војне власти, царева власт је постајала све неограниченија, као у источним монархија; а од 450 г. добила је још већи углед због свечаног обреда миропомазања који је чину ступања на престо давао божанско обележје. Разумно старање цара Анастасија осигурало је царству одлично брањене границе, добре финансије, поштенију администрацију. Политички смисао владалаца трудио се да поврати монархији морално јединство, покушавајући, ма и по цену раскида са Римом, да обрати монофизитске јеретике. То је била сврха *унијонистичкоѿ указа (Хеноѿишкон)* који је 482 г. обнародовао Зенон и чија је прва последица била стварање расцепа између Византије и Рима: преко тридесет година (484-518 г.) папе и цареви, нарочито Анастасије, убеђени и страствени монофизита, борили су се огорчено и непомирљиво; и у току тих размирица довршено је образовање источног царства у засебно тело.

Најзад, и цивилизација царства добивала је све више источњачко обележје. Чак и за време римске владавине јелинизам је, на целом грчком Истоку, био остао дубоко укоренен. Велике и напредне вароши, Александрија, Антиохија, Ефес, биле су средишта знатне духовне и уметничке културе. Под њиховим утицајем развила се, у Мисиру, Сирији, Малој Азији, цивилизација сва прожета предањима и обичајима наслеђеним од старе Грчке. Цариград, који је његов оснивач обогатио ремек-делима грчког света и који је тако постао најдивнији музеј, гајио је такође спомен на јелинску старину. Осим тога, у додиру са Персијом, источни свет се беше пробудио и поново дошао до свести о својим древним предањима; у Мисиру, Сирији, Месопотамији, Малој Азији, Јерменској, стара традиционална наслага опет се појавила и источни дух опет је вршио свој уплив на земље некада јелинизоване. Из мржње према незнабожачкој Грчкој хришћанство је подупирало те националне тежње. А из мешавине тих опречних предања рађала се, у целом источном свету, моћна и плодна делатност. У економском, духовном и уметничком погледу имале су, у IV и V веку, Сирија, Мисир и Анатолија нарочиту важност у царству: ту је хришћанска уметност припремала, читавим низом покушаја и учених истраживања, величанствени врхунац који ће обележити ремек-дела VI века; и од тог тренутка она се јавила као чисто источњачка уметност. Али док су се, у провинцијама, будила на тај начин стара домаћа предања и неизлечива ћуд за отцепљењем, Цариград се такође припремао за своју будућу

улогу, примајући и спајајући различне састојке који су били нанесени од различних цивилизација, доводећи у склад супротне духовне смерове и разнолике уметничке поступке и методе, тако да из свега тога створи једну изворну цивилизацију.

На тај начин је изгледало да се довршава покрет који је Византију вукао ка Истоку; и могло се веровати да ће се ускоро остварити схватање Једног чисто источног царства којим ће се деспотски владати, у коме ће управни поступак бити добар, које ће бити чврсто брањено, које се неће занимати Западом у политичком погледу да би могло водити бригу о самом себи, и које неће оклевати, ради успостављања свог верског јединства, да раскине са Римом и да створи, под окриљем државе, цркву скоро независну од Рима. На несрећу по успех тога сна царство се налазило, крајем V и на почетку VI века, у страховитој кризи. Од 502 г. Персијанци су наставили да ратују на Истоку; у Европи Словени и Авари су отпочели са својим упадима јужно од Дунава. У земљи раздор је био на врхунцу. Престоница је била усколебана кавгама циркуских странака, *Зелених* и *Плавих*; провинције, незадовољне, упропашћене ратом, сатрвене порезима, искоришћавале су сваку прилику да траже своја национална права; влада је била неомиљена у народу; једна моћна противничка странка борила се против њене политике и пружала згодан изговор побунама славољубиваца, од којих је најозбиљнија била буна Виталијанова 514 г.; најзад, неизгладиво сећање на римско доба које је одржавало мисао о неопходном јединству римског света, *Романије*, стално је привлачило духове према Западу. Да би се изишло из те непостојаности потребна је била снажна рука и јасна политика са одређеним и чврстим погледима. Јустинијанова влада је то донела.

Глава 2

Јустинијанова владавина и грчко царство у VI веку (518-610 г.)

2.1 Ступање на престо Јустинове династије

518 г., по Анастасијевој смрти, једна доста мрачна сплетка уздиже на престо Јустина, главног заповедника гардиских трупа. Он је био сељак из Македоније и дошао је око педесет година раније у Цариград да потражи срећу, добар војник, али веома необразован и без икаквог искуства у пословима. Тако би томе скоројевићу, који је, у позној старости од скоро 70 година, постао оснивач династије, прилично тешко падала власт до које је уздигнут да није имао поред себе, као саветодавца, свога сестрића Јустинијана.

Пореклом, као и Јустин, из Македоније, - романтично предање које је од њега направило Словена постало је доцније и нема никакве историске вредности - Јустинијан је рано дошао у Цариград, на позив свога ујака, у ту је био васпитан потпуно у римском и хришћанском духу. Он је имао смисла за послове, зрео дух, израђен карактер, све што је било потребно да постане помоћник новог господара. И он је, у ствари, владао од 518 до 527 г. место Јустина, очекујући да влада сам у своје име од 527 до 565 г. Тако, скоро пола века, Јустинијан је управљао судбином источног-римског царства и утиснуо је добу, над којим се уздиже његов моћни лик, тако дубок печат да је само његова воља била довољна да прекине природни развој који је вукао царство ка Истоку.

Под његовим утицајем, од самог почетка Јустинове владавине, јавио се нов политички правац. Прва брига цариградске владе била је да се измири са Римом и да учини крај шизми, и Јустинијан, да би потврдио савез и пружио папи залог своје верске ревности, пуне три године (518-521 г.) страховито је прогонио монофизите по целом Истоку. Услед приближења Риму нова династија је била оснажена. Осим тога, Јустинијан је умео, врло вешто, да предузме потребне мере да би влади осигурао трајност. Он уклони из ње Виталијана, свога најопаснијег противника; нарочито је учини омиљеном помоћу поклона и сјаја којим је окружи. Али, од тог тренутка, Јустинијан је маштао о нечем много већем: он је увиђао важност коју је могао имати за његове будуће циљеве обновљени споразум са папством; због тога је папи Јовану - првом папи који је посетио *Нови Рим* - приредио 525 г. величанствен дочек у престоници; он је осећао колико ће се такво држање допасти Западу и на какво ће неизбежно поређење навести између побожних царева који владају у Цариграду и варварских господара аријеваца који владају у Африци и Италији. На тај начин он је припремао велике планове које ће остварити када, по Јустиновој смрти 527

г., буде добио сву власт у своје руке.

2.2 Јустинијанов карактер, његова политика и његова о-колина

Јустинијан ни у чему не личи на владоце из V века који су му претходили. Овај скоројевић, попевши се на престо Цезара, хтео је да буде римски цар, и он је био, заиста, последњи по реду од великих римских царева. Ипак, и поред неоспорних његових особина, као што су вредноћа и љубав према раду, - један дворанин називао га је „царем који никада не спава” - и поред стварне бриге око поретка и искреног старања око добре администрације, Јустинијан би, због свога зазирујућег и суревњивог деспотизма, због своје детињасте таштине, због своје збуњене делатности, због своје често неодлучне и слабе воље, посматран у целини, изгледао прилично осредњи и неуравнотежен владалац да дух у њему није био велики. Овај сељак из Македоније био је истакнути претставник двеју значајних идеја: царске и хришћанске; и пошто је имао те две идеје његово име остаје бесмртно у историји.

Сав прожет споменима на римску величину, Јустинијан је маштао да обнови римско царство онакво какво је оно било некада, да поврати ваљаност незастаримим правима која је Византија, као наследница Рима, задржала над западним варварским краљевинама, да успостави јединство римског света. Наследник Цезара, он је хтео да буде, као што су они били, живи закон, најпотпуније оваплоћење неограничене власти, а тако исто и непогрешни законодавац и новотар који се брине о добром поретку у монархији. Најзад, из гордости коју му је уливао његов царски положај, он је хтео да га улепша свим могућим сјајем и велелепношћу; величанственошћу грађевина, дворском раскоши, мало детињастим начином којим је назвао, по своме имену, *Јустинијановим* тврђаве које је саградио, вароши које је изнова подигао, судове које је установио, он је хтео да овековечи славу своје владавине и да покаже, како је он говорио, својим поданицима колико су несравњиво срећни што су се родили у његово доба. Он је маштао још више. Божји изабраник, његов земаљски претставник и наследник, он стави себи у задатак да буде поборник православља, било у ратовима које је предузимао и чије је верско обележје неоспорно, било у великом напору који је уложио да рашири по целом свету православну веру, било у начину којим је управљао црквом и сузбијао јерес. Целог свог живота он је радио на остварењу тога славољубивог и величанственог сна, и имао је срећу да за помагаче на том послу нађе веште министре као што су били правник Трибонијан или преторски префект Јован Кападоцијан, добре војсковође као Велизара и Нарзеса, а нарочито изврсног саветника у лицу „врло пречасне супруге коју му је Бог подарио”, оне коју је волео да назива „својом најмилијом дражи”, царице Теодоре.

Теодора је такође била скоројевићка. Ђерка једног чувара медведа у Хиподрому, она је, ако треба веровати Прокопијевим оговарањима у његовој *Тајној историји*, саблажњавала савременике својим животом познате глумице и својим срамним пустоловинама, а још више када је освојила Јустинијаново срце, успела да је он узме за жену и заједно са њим се попела на престо. Извесно је да је она све до своје смрти - умрла је 548 г. - имала свемоћан утицај на цара и да је управљала царством колико и он, а можда и више. То је долазило услед тога што је ова велика славољубивица, поред својих мана, - волела је новац, власт, и, да би сачувала престо, била је често вероломна, сурова, неумољива у својој

мржњи, - имала изванредних особина, енергију, одлучност, јаку и одважну вољу, мудар и проницљив политички дух и можда правилнији поглед на ствари него њен царски супруг. Док је Јустинијан маштао да наново освоји Запад и да оснује на савезу са папством обновљено римско царство, дотле је она, као права оријенталка, управљала поглед према Истоку са тачнијим осећањем стварности и неопходности. Она је хтела да стиша верске распре које су биле штетне по спокојство и моћ царства, да подесним уступцима и знатном трпељивошћу придобије отпадничке народности, као што су биле оне у Сирији и Мисиру, и да, по цену раскида са Римом, поврати снажно јединство источне монархије. Можда би царство какво је она замишљала, збијеније, једнородније, моћније, боље одолело нападима Персијанаца и Арабљана. У сваком случају њена се рука осећала свуда, у управи земље, у спољним односима, у верској политици; и данас још, у Св. Виталу у Равени, на мозаицима који красе задњи полукружни део цркве, њен лик, у свем сјају владалачке величанствености, достојно стоји према лику Јустинијановом.

2.3 Јустинијанова спољна политика

У доба када је Јустинијан ступио на власт царство се још није било опоравило од озбиљне кризе у којој се налазило од краја V века. За време последњих месеци Јустинове владавине Персијанци, незадовољни продирањем царске политике на Кавказ, у Јерменску, на границама Сирије, бејаху наново отпочели рат, и услед тога најбољи део византиске војске није се мицао са Истока. У земљи борбе између *Зелених* и *Плавих* одржавале су опасно политичко вреше које је још више погоршавала жалосна подмитљивост државне администрације и незадовољство које је отуда произилазило. Јустинијан се на првом месту бринуо да отклони ове тешкоће које су успоравале извршење његових славољубивих снова у погледу Запада. Не увиђајући, или не желећи да увиди, величину опасности која му је претила са Истока, он потписа са персиским краљем, по цену широких уступака, мир 532 г., после кога је могао потпуно да располаже својом војном снагом. С друге стране, он оштро угуши унутрашње немире када, у јануару 532 г., страшна буна, која је - према лозинци побуњеника - сачувала име *Ника* („победа”), испуни Цариград за време читаве једне недеље пламеном и крвљу. У тим бурним данима, када му умало не пропаде престо, Јустинијан има да захвали за свој спас нарочито храбрости Теодориној и енергији Велизаревој. Али, у сваком случају, суровост којом је угушена буна (гле Хиподрома било је прекривено са 30,000 лешева) имала је за последицу да за дуго времена поврати ред у престоници и да начини царску власт неограниченијом него икада. 532 г. Јустинијан је имао одрешене руке.

Обнављање царске моћи на Западу. Стање на Западу било је повољно по његове планове. У Африци као и у Италији становништво, над којим су владали варварски и јеретички господари, жељно је ишчекивало обнављање царске власти; а углед царства био је толики да су и сами вандалски и источнотетски краљеви признавали законитост византиских потраживања. Из тих разлога нагло опадање варварских краљевина остављало их је немоћним према Јустинијановим нападима, а њихове међусобне размирице спречавале су их да се удруже против заједничког непријатеља. Када је, 531 г., насилничко поступање Гелимерово пружио византиској дипломатији прилику да посредује у Африци, Јустинијан, поуздајући се у опасно ратно оруђе које је претстављала његова изврсна војска,

није нимало оклевао, жељан да истовремено ослободи афричке католике од „аријевског сужањства” и да поврати вандалску краљевину под скут царског јединства. 533 г., са војском од 10 000 пешака и од 5 до 6.000 коњаника, Велизар се укрца у Цариграду: рат је био исто толико кратак колико победоносан. Потучен код Децима и Трикамара, Гелимер, опкољен при ликом свог повлачења у планину Папуу, би приморан да се преда (534 г.). За неколико месеци неколико коњичких пукова - јер су они одиграли пресудну улогу - уништише, против сваког очекивања, Гензерихову краљевину. Победнику Велизару би приређен у Цариграду триумфалан дочек. Међутим, иако је било потребно још петнаест година (534-548.) да се савладају устанци Бербера и побуне најамничких и разузданих царских трупа, Јустинијан је ипак могао да се поноси да је повратио највећи део Африке и да гордо узме надимке „Вандалски” и „Африкански”.

Источни Готи из Италије мирно су посматрали уништавање вандалске краљевине. Ускоро је и на њих дошао ред. Убиство Амаласвинте, Теодорихове ћерке, од стране њеног мужа Теодаха (534 г.) пружило је Јустинијану прилику да се умеша; али овога пута рат је био тетки и дужи. Велизар је успео да покори Сицилију (535 г.), да заузме Напуљ, затим Рим, где је издржао против војске новог краља Источних Гота, Витигеса, чувену опсаду која је трајала целу једну годину (од марта 537 г. до марта 538 г.); успео је затим да освоји Равену (540 г.) и да пред царске ноге доведе Витигеса као сужња. Готи се прибрасе тек под, вођством окретног и одлучног Тотиле. Велизар, поново послат у Италију са недовољним снагама, претрпе бедан неуспех (544-548 г.); била је потребна енергија Нарзеса да се сломи код Тагине (552 г., отпор Источних Гота, да се сатру у Кампанији последње варварске гомиле (553 г.), да се Полуострво очисти од франачких руља Леутариса и Бутилина (554 г.). Морало је протећи двадесет година док Италија није наново освојена. И овога пута Јустинијан је био прерано поверовао да је освојење довршено; због тога можда није на време учинио потребан велики напор да једним ударцем раздије снагу Источних Гота; предузето је помоћу малог броја војске - једва двадесет пет или тридесет хиљада војника - да се Италија поново стави под царску власт, и рат се према томе бедно развлачио.

И у Шпанији Јустинијан је искористио околности да се умеша у борбе око престола краљевине Западних Гота (554 г.) и да освоји југоисточни део.

Захваљујући тим срећним ратовима Јустинијан је могао ласкати себи да је остварио свој сан. Због његовог упорног славољубља Далмација, Италија, цела источна Африка, јужна Шпанија, острва у западном делу Средоземног Мора, Сицилија, Корзика, Сардинија, Балеарска Острва, бејаху поново ушли у склоп римског јединства; пространство монархије било је скоро удвостручено. Заузећем Септема царева власт се простирала чак до Херкулових Стубова, и, ако се изузме део приморја који су држали Западни Готи у Шпанији и Септиманији и Франци у Прованси, Средоземно Море је опет било постало римско језеро. Разуме се да ни Африка ни Италија нису ушле целим својим некадашњим пространством у склоп царевине; поред тога, оне су биле исцрпене и опустошене дугогодишњим ратовима. Ипак, та су освојења неоспорно увећала углед и славу царства, и Јустинијан је све чинио да их одржи. Од освојене Африке и Италије образоване су, као некада, две *ирејорске ирефектуре*, а цар се трудио да пружи становништву тачну слику царства онаквог какво је оно раније било. Средства предузета за поправку стања у тим крајевима ублажише делимично невоље створене ратом. Одранбене мере предострожности - оснивање великих војних заповедништава, устројство војних пограничних области (*limites*) које поседоше нарочите, граничарске, трупе (*limitanei*), подизање моћне мреже тврђава, - осигураше безбедност земље. Јустинијан се могао похвалити да је успоставио

на Западу онај савршени мир, онај „савршени поредак”, који му се чинио као обележје једне у правом смислу просвећене државе.

Ратови на Истоку. На несрећу, та велика предузећа беху исцрпља царство и одвратила пажњу од Истока. Исток се освети на најстраховитији начин.

Први персиски рат (527-532 г.) био је само навештење опасности која је претила. Пошто ниједан од двојице противника није хтео потпуно да загази, битка је остала нерешена; Велизарева победа код Даре (530 г.) била је изравнана његовим поразом код Калиника (531 г.), и с обе стране су се пожурили да закључе један несигуран мир (532 г.). Али нови персиски краљ Хозроје Ануширван (531-579 г.), предузимљив и славољубив, није био човек који би се задовољио таквим исходом. Видећи Византију заузету на Западу, узнемирен нарочито намерама о светском завојевању које Јустинијан није крио, он, 540 г., упаде у Сирију и опљачка Антиохију; 541 г. освоји Лазику и заузео Петру; 542 г. пороби Команину; 543 г. потуче Грке у Јерменској; 544 г. опустоши Месопотамију. Сам Велизар био је немоћан да га победи. 545 г. морало је бити склопљено примирје, које је било неколико пута обнављано, а 562 г. потписан мир на педесет година, којим се Јустинијан обавезао да ће плаћати данак персиском краљу и да неће вршити никакву верску пропаганду на персиском земљишту. Ма да је по ту цену сачувао земљу Лаза, стару Колхиду, персиска опасност, после овог дугог и кобног рата, није била нимало умањена.

За то време, у Европи, граница на Дунаву попуштала је под навалама Хуна који су, 540 г., пустошили по Тракији, Илирику, Грчкој до коринтског земљоуза, и допирали скоро до самог Цариграда; Словена који су, 547 г. и 551 г. опљачкали по Илирику, а 552 г. загрозили Солуну; поново Хуна која су се, 559 г., појавили пред Цариградом који спасе с великом муком храброст старог Велизара. Осим њих почели су се појављивати и Авари, дрски и опасни. Истина је да се ниједан од ових упада није завршио трајним насељењем каквог страног народа у царству, али је Балканско Полуострво због њих ипак много пропатило. Царство је скупо плаћало на Истоку победе које је Јустинијан односио на Западу.

Одбранбене мере и дипломатија. Јустинијан се, међутим, на Истоку као и на Западу, трудио да осигура одбрану и безбедност земље. Оснивањем великих војних заповедништава које је поверио *magistri militum* - има (врховни војни заповедници) и стварањем, на свима границама, војних пограничних области (*limites*) које су запоселе нарочите трупе (*limitanei*), он обнови према варварима оно што се раније звало „претстража монархије” (*praetentura imperii*). Али је нарочито подигао на свима границама непрекидан ланац утврђења која заузеше све стратемске тачке и образоваше неколико узастопних брана против упада; иза њих, ради веће сигурности, цело земљиште би покривено тврђавицама. И данас још налазе се на многим местима рушевине тих градића који се уздизаху на стотине у свима провинцијама царства, и оне изврсно сведоче о величини напора којим је, према Прокопију, Јустинијан стварно „спасао монархију”.

Најзад, византиска дипломатија, допуњујући војну делатност, трудила се да осигура, у целом свету, углед и утицај царства. Вештим дељењем новца и наклоности, великом умешношћу да међусобно завади непријатеље царства, она је доводила под византиску власт и чинила безопасним варварске народе који су били у сталном покрету на границама монархије. Помоћу верске пропаганде она их је уводила у круг византиског утицаја. Верски проповедници, који су преносили хришћанство са обала Црнога Мора на абисинске висоравни и у сахарске оазе, били су једна од најзначајнијих црта грчке политике у средњем

веку. На тај начин царство је постало покровитељ ових подложних народа: Арабљана из Сирије и Јемена, Бербера из северне Африке, Лаза и Цана на границама Јерменске, Херула, Гепида, Лангобарда, Хуна на Дунаву, чак и франачких владара из далеке Галије где се, по црквама, молило за римског цара. Цариград, у коме је Јустинијан раскошно дочекивао варварске владоаоце, чинио се као престоница света. И ма да је, за време последњих година своје владавине, остарели цар пустио да се унесе расуло у војне установе и налазио велико задовољство у смицалицама прескупе дипломатије која је, раздајући новац варварима, истовремено изазивала у њих опасну похлепу, истина је и то да су, докле је год царство било довољно јако да се брани, његову дипломатију, потпомагану војном силом, савременици сматрали чудом од смотрености, лукавости и промућурности; упркос огромним жртвама које је монархија поднела због претераног славољубља Јустинијановог, сами његови опадачи признали су да је „природна улога сваког владара племенитог духа да тежи да увећа царство и да га учини славнијим” (Прокопије).

2.4 Јустинијанова унутрашња владавина

Унутрашња управа царства задавала је Јустинијану исто толико брига као и одбрана земље. Хитно административно преустројство наметало се његовој пажњи. Опасна верска криза захтевала је његово старање.

Законодавно и административно преустројство. Поредак у монархији био је у највећем степену поремећен. Чиновништво је било подмитљиво и искварено; неред и беда владали су у провинцијама; судови, захваљујући нејасности закона, били су самовласни и пристрани; а једна од најозбиљнијих последица оваквих прилика била је у томе што су се порези веома слабо утеривали. Јустинијан је исувише волео ред, желео административну централизацију, а такође се и бринуо о јавном добру, да би могао да трпи овакво стање.

Он предузе, дакле, двоструко преустројство. Да би дао царству „одређене и утврђене законе”, он повери своме министру Трибонијану велики законодавни посао. Одбор, који се састао 528 г. ради измене Законика, скуп и среди у једном зборнику најважније царске законе који су обнародовани од времена цара Адријана. Тако је постао *Јустинијанов Законик*, који је објављен 529 г. и чије је ново издање изишло 534 г. Затим су настале *Дијестје* или *Пандекте*, у којима је друга једна комисија, именована 530 г., прикупила и средила мишљења повађена из списка великих правника из другог и трећег века, огромно дело које би довршено 533 г. У *Институцијама* бише укратко изложени у виду приручника, намењеног потребама студената, основи новог права. Најзад, зборник нових одлука (*Новеле*) које је издао Јустинијан између 534 г. и 565 г. допуни величанствени споменик познат под именом *Corpus juris civilis*.

Јустинијан је био толико поносан на ово велико законодавно дело да је забранио да се у њ убудуће дирне или да се оно мења ма каквим објашњењима, и наредио је да, у преуређеним правничким школама у Цариграду, Бејруту, Риму, оно буде стална основа правничке обуке. И заиста, поред несумњивих недостатака, поред журбе у раду чије су последице биле понављања и противречности, поред тога што су најлепши споменици римског права били у њему жалосно раскомадани, то је било једно веома велико дело, једно од најплоднијих по напредак човечанства. Ако је Јустинијаново право ударило темеље неограниченој власти царевој, оно је такође, у средњовековном свету, сачувало на

Западу појам о држави и начела друштвеног уређења. Оно је, осим тога, прожимајући новим духом хришћанства суровост старог римског права, унело у закон дотада непознато старање о друштвеној правди, о јавној моралности и о човечности.

Да би поправио администрацију и правосуђе Јустинијан је, 535 г., обнародовао две велике уредбе у којима је оцртао чиновницима нове дужности које им је наметнуо, препоручујући им изнад свега највећу исправност у управљању поданицима. Истовремено, цар је укинуо куповање положаја у служби, повисио је плате, избацио је непотребна знања и установе, сјединио је, у читавом низу провинција, да би поредак у њима био боље осигуран, грађанску и војну власт: ово је претстављало припрему за преображај који је био од значајних последица по административну историју царства. Он је преуредио судску администрацију и престоничку полицију; дао је великог полета у целом царству јавним радовима, градио је путове, мостове, водове, купатила, позоришта, цркве, и са нечувеном раскоши наново подизао Цариград који је делимично био разорен за време побуне из 532 г. Најзад, смотреном економском политиком, Јустинијан се трудио да развије индустриско богатство и трговачку радиност царства и, по навици, хвалио се „да је држава, захваљујући његовим величанственим замислима, поново процветала”. У ствари, и поред цареве добре воље, административно преустројство није успело. Огромни расходи и стална потреба за новцем која је отуда произилазила проузроковаше страховито пореско оптерећење које сроза царство у беду и исцрпи га. Једина добра ствар тога великог напора за преображајем било је укидање 541 г. конзулског звања ради штедње.

Верска политика. Као и сви цареви који су, после Константина, дошли на престо, и Јустинијан се занимао црквом, колико из наклоности према богословским распрама толико и из државних разлога. Он се, да би истакао своју побожну ревност, жестоко борио против јеретика, 529 г. наредио је да се затвори атински универзитет на коме се потајно налазило неколико професора незнабожаца, озбиљно је прогонио отпаднике. Он је хтео, осим тога, да управља црквом као господар, и у замену за заштиту и добротина која му је обасипао наметнуо јој је самовласно и грубо своју вољу, прогласивши се отворено „царем и свештеником”. Ипак, више пута није умео да се снађе. Да би остварио своје намере на Западу било му је потребно да очува успосветљену слогу са папством; да би обновио на Истоку политичко и морално јединство морао је да штеди монофизите, још увек многобројне и моћне у Мисиру, Сирији, Месопотамији, Јерменској. Налазећи се између Рима, који је захтевао осуду јеретика, и Теодоре, која је саветовала повратак политици уније Зенона и Анастасија, цар, више пута, није умео да се одлучи; његова колебљива воља трудила се, у читавом низу противречности, да у овој дилеми пронађе помирљиво решење. Да би учинио по вољи Риму, он, једно за другим, дозволи да црквени сабор у Цариграду 536 г. искључи из цркве отпаднике, изазва против њих прогањања (537-538 г.), удари на тврђаву коју је за њих претстављао Мисир; а да би учинио по вољи Теодори, допусти монофизитима да обнове своју цркву (543 г.) и упе се да добије од папе, на петом васељенском сабору у Цариграду 553 г., заобилазну осуду одлука донетих на четвртом васељенском сабору у Халкедону. То је био спор о *Трима ѿјављенима* који је, преко двадесет година (543-565 г.), држао царство у узрујаном стању и изазвао шизму у западној цркви, не повративши мир на Истоку. И поред велике суровости и самовоље које је употребио против својих противника, од којих је папа Вигилије био најзнаменитија жртва, Јустинијан није постигао никакав успех. Политика уније и трпељивости коју је препоручивала Теодора била је, без сумње, промишљена и мудра; због неодлучности Јустинијанове да се

отворено определи, и поред његових добрих намера, погоршале су се једино отпадничке тежње Мисира и Сирије и увећала се њихова народна мржња против царства.

1. За време Јустинијанове владе два калуђера донеше из Кине, око 557 г., тајну о гајењу свилене бубе, која, дозвољавајући сирској индустрији да производи свилу, ослободи делом Византију од иностраног увоза.
2. Ово име долази отуда што се распра односила на изводе из дела трију богослова, Теодора Мопсвестиског, Теодорита Кирског и Иве Едеског, чије је учење сабор у Халкедону одобрио и против кога је Јустинијан издејствовао осуду да би угодни монофизитима.

2.5 Византиска цивилизација у VI веку

У историји византиске цивилизације Јустинијанова владавина обележава пресудно доба. Даровити писци, историчари као Прокопије и Агатија, Лован Ефески или Евагрије, песници као Павле Силенциар, богослови као Леонтије Византиски, наставили су, не без сјаја, грчку класичну књижевност, а у освит VI века Роман, „кнез мелода”, створио је побожно песништво, можда најлепши и најособенији израз византиског духа. Сјај уметности био је још дивнији. То је доба када се довршавао у Цариграду лагани развој који су припремале већ два века разне месне школе на Истоку, а како је Јустинијан волео велике грађевине, како је имао срећу да нађе одличне уметнике који ће извршити његове намере и како је био у могућности да им стави на расположење неисцрпна новчана средства, споменици из тога доба, права чуда од науке, смелости и раскоши, обележише у коначним делима врхунац византиске уметности.

Никада уметност није била разноврснија, плоднија, слободнија; сви начини грађења, сви обрасци зграда срастају се тада, базилике као Св. Аполинарија Нуово у Равени или Св. Димитрија у Солуну, цркве са полигоналном основом као Св. Сергија и Вакха у Цариграду или Св. Витала у Равени, грађевине у облику крста са пет кубета као црква Св. Апостола или многи неимарски радови од којих је Св. Софија, коју су сазидали између 532 г. и 537 г. Антимије Тралски и Исидор Милетски, неоспорно ремек-дело по особености плана, лакости склопа, мајсторској смелости распореда, вештини постигнуте равнотеже, складној лепоти размера. Духовита многобојност мрамора, танано израђени вајарски радови, мозаички украси на плавој и златној основи дали су унутрашњости ових грађевина јединствени сјај о коме се још и данас, у недостатку уништених мозаика у цркви Св. Апостола или једва видљивих под турским премазивањем у Св. Софији, може добити изванредан појам у црквама у Паренцу и Равени и на основу онога што је остало од дивних украса у цркви Св. Димитрија у Солуну. Свуда, у израђевинама од злата, тканине, слонове кости, у рукописима, појављује се исто обележје блиставе раскоши и свечане узвишености које означаје стварање новог стила. Под сједињеним утицајем Истока и старог века византиска уметност, за време Јустинијана, доживела је своје прво златно доба.

2.6 Крај Јустинијановог дела (565-610 г.)

Ако се Јустинијанова владавина посматра у целини, не множе јој се одрећи неоспорна величина ни огромни углед који је монархија тренутно под њим уживала. Питање је ипак

да ли та величина није била више привидна него стварна и да ли тај величанствени завојевачки напор, заустављајући природни развој источног царства, исцрпљујући га ради претераних тежњи, није му учинио, укупно узев, више зла него добра. У свима Јустинијановим предузећима увек је било велике несразмере између циља који је хтео да оствари и средстава којима је располагао за његово остварење; немање новца било је вечито зло које је успоравало најлепше планове и које је кварило најпохвалније намере. Да би се то зло отклонило морали су бити увећани порески намети до тачке када постају неподношљиви; а како је, осим тога, за време последњих година своје владавине, остарели Јустинијан све више занемаривао управљање пословима, положај монархије, када је он умро 565 г. у 87 години старости, био је потпуно очајан. У финансиском и војном погледу царство је било исцрпено; на свима границама указивале су се велике опасности; у унутрашњости земље углед власти био је ослабљен: у провинцијама због развитка великих феудалних поседа, у престоници због непрестаних сукоба између *Зелених* и *Плавих*; у борби за живот људи су прибегавали крајњим средствима; дубока беда владала је свуда; и савременици су се са запрепашћењем питали „куда су ишчезла богатства РOMEЈА (Грка)”. Пречишћавање се наметало: оно је било тешко и поразно. То су извршили Јустинијанови наследници: његов сестрић Јустин II (565-578 г.) Тиберије II (578-582 г.) и Маврикије (582-602 г.).

Они одлучно започеше нову политику. Одвраћајући се од Запада, где су, уосталом, Лангобарди својом најездом (568 г.) одузели од царства половину Италије, Јустинијанови наследници ограничише се да тамо створе чврсту одбрану оснивањем афричког и равенског *ејзарха*. По ту цену могли су да сврате своју паљњу на Исток и да заузму према непријатељима монархије одлучнији став. Захваљујући предузетим мерама о преустројству војске, персиски рат, који је настављен 572 г. и који је трајао до 591 г., завршен је повољним уговором по коме је Византија добила персиски део Јерменске. У Европи, иако су Авари и Словени свирепо пустошили Балканско Полуострво, освајајући утврђења на Дунаву, опседајући Солун, претећи Цариграду (591 г.) и почињући чак да се трајно настањују, срећни успеси пренесоше коначно рат преко границе и донесоше до Тисе византиско оружје (601 г.).

На несрећу, унутрашња криза поквари све. Јустинијан је владао крајње апсолутистички; по његовој смрти племство се осили, тежње провинција за одвајањем понова оживеше, у циркуским странкама опет отпоче врење. А како је влада била немоћна да поправи финансики положај, незадовољство се увећа, погоршано још и административним расулом и војничким побунама. Верска политика још више заоштри опште рђаво стање. После једног краткотрајног покушаја трпељивости започе право прогањање јеретика; иако је Маврикије учинио томе крај, с друге стране, незгодни сукоб који је допустио да избије између цариградског патријарха, који је полагао право на васељенску титулу, и папе Гргура Великог повећа стару мржњу између Истока и Запада. И поред својих стварних добрих особина Маврикије је, због претеране штедње, био веома неомиљен. Слабљење политичке власти омогућило је успех војничке побуне која попе на престо Фоку (602 г.).

Сурови војник, нови владалац је могао да се одржи само помоћу насиља (602-610 г.); на тај начин је постигао да сасвим упропасти монархију. Хозроје II, иступајући као осветник Маврикијев, настави рат; Персијанци освојише Месопотамију, Сирију, Малу Азију. 608 г. били су у Халкедону, према Цариграду. У земљи су се ређале побуне, завере, метежи; цело царство вапило је за спасиоцем. Он дође из Африке. Ираклије, син картагинског егзарха, обори 610 г. Фоку и заснова нову династију. После скоро пола века потреса Византија је била нашла вођу да управља њеном судбином. Али исто тако, за то пола века, Византија

се била постепено вратила ка Истоку. Преображај у смислу враћања ка Истоку, прекинут дугом Јустинијановим владавином, сада се све више ближио своме потпуном остварењу.

Глава 3

Ираклијева династија. Арабљанска опасност и преображај царства у VI веку (610-717 г.)

У историји Византије VII век претставља једно од најмрачнијих доба. То је време озбиљне кризе, одлучан тренутак када је изгледало да је и сам опстанак царства био у питању. Споља, велика опасност, прво од Персијанаца, затим још страшнија од Арабљана, сручила се на исцрпено царство. У земљи се довршавао дубок преображај који је византиској држави и византиском свету дао нов изглед. Дотада је монархија углавном била римско царство светског обележја; латински је био званични језик, римска традиција је сачувала права и оквире које је Рим био утврдио. У почетку VIII века, напротив, било је образовано једно чисто византиско царство, чије се све силе усретсређују око Цариграда и чије је обележје све више источњачко.

3.1 Обнова царства у доба Ираклија

У тренутку када се Ираклије (610-641 г.) попео на престо положај монархије изгледао је скоро очајан. Персијанци су сваке године све више напредовали: 612 г. заузели су Антиохију, Апамеју, Кесарију; 614 г. Дамаск; 615 г. Јерусалим одакле су однели у Ктесифон *часни крст* и остале највеће хришћанске светиње; 617 г. освојили су Мисир, а у Азији су допрли до Халкедона. За то време Авари су се појавили испред Цариграда (619 г.); Лангобарди су напредовали у Италији, а у Шпанији је царство изгубило и последње своје поседе. Обесхрабрен толиким поразима, Ираклије је хтео у једном тренутку да напусти Цариград и да престоницу пренесе у Африку. Патријарх Сергије, чији је утицај био моћан на целокупну политику за све време Ираклијеве владавине, врати му поуздање својом несавладљивом енергијом. И Ираклије, упечатљив и осетљив, способан за велика одушевљења и за нагле утучености, пун жарког верског заноса и горећи да освети хришћанство од увреда које су му нанели Персијанци, храбар војник, добар администратор и велики војсковођа, прибра се. Патријарх му стави на расположење црквено благо; он сам, неуморним трудом, обнови војску. 622 г. био је спреман за борбу. Пуних шест година, не допуштајући да га ма шта одврати од намере, чак ни страховити напад који су удружени Персијанци и Авари приредили на Цариград (626 г.), он је односио победу за победом над војском Великог Краља, преносећи рат на непријатељско земљиште, у Адер-

бејдан (623 г.) и персиску Јерменску (625 г.), победник код Ниниве (627 г.), победник на вратима Ктесифона (628 г.) и улазећи у легенду као први крсташ. Смрт Хозроја II (628 г.) и буна која изби натераше Персијанце на понижавајући мир, по коме су повратили сва своја пређашња освојења, а нарочито *часни крст* који Ираклије победнички донесе натраг у Јерусалим (629 г.).

После тих великих војничких успеха Ираклије се трудио да помоћу верске политике поврати морално јединство царства и, да би наново придобио монофизите у Сирији и Мисиру, настојао је да нађе, у сагласности са патријархом Сергијем и Киrom Александриским, помирљиво решење које би привело јеретике у крило православља. Тако је постало *моноѿелиѿство*, које је цар изнео у тумачењу вере познатом под именом *Екѿеза* (638 г.) и које се трудио да наметне и монофизитима и римској цркви.

Царство је, захваљујући тим напорима, изгледало обновљено: његов углед на Истоку био је поново успостављен; његов се утицај, покрштењем Хрвата и Срба, опет протегао на северозапад Балканског Полуострва. Али та сјајна спољашњост рђаво је прикривала стварну исцрпљеност. Стање финансија је било очајно; тежње за отцепљењем, које су толико допринеле успеху Персијанаца, нису биле отклоњене. За неколико година арабљанска најезда је уништила све резултате Ираклијевих победа, док је истовремено његова верска политика припремала клицу дуготрајних раздора и озбиљних сукоба.

3.2 Арабљанска опасност

Почетак VII века био је обележен једним великим догађајем, појавом ислама. У кратком временском размаку од двадесет година нова вера, невероватним ширењем, освојила је највећи део источног света и распрострла се, на рачун Персије и Византије, од обала Окса до обала Великог Сирта.

634 г. војска калифа Омара нападе на Сирију. Византиске трупе бише потучене код Ацнадаина (634 г.); Дамаск паде у муслиманске руке (635 г.); пораз на Јармуку (636 г.) одлучи Ираклија да Сирију заувек напусти. На тај начин становништво, непријатељски расположено према Грцима, похита да приђе победиоцу. Јерусалим се предаде 637 г.; Антиохија би заузета 638 г. Затим дође ред на Месопотамију (639 г.) и Мисир који Амру освоји за две године (640-642 г.) не наилазећи на велики отпор; и Ираклије, остарео, болестан, умре очајан. Под његовим наследником Константом II (642-668 г.) Арабљани продужише да напредују. Киренаика и Триполис падоше у њихове руке (642-643 г.); 647 г. први пут продреше у северну Африку. Затим опустошише Малу Азију (651 г.) и потчинише Јерменску (653 г.). Стварањем флоте, најзад, они загрозише надмоћности коју је Византија имала дотада у источним морима. Освојили су Кипар (649 г.), опљачкали Родос (654 г.) и приредили грчком убојном бродовљу, којим је заповедао сам цар, чувени пораз на обалама Ликије (655 г.). Цариград је такође био у опасности, и Константин II, сматрајући да је Исток изгубљен, оде на Запад да тамо проведе последње године свога живота (663—668 г.).

То је значило олакшати предузећа омејадских калифа који су, од 660 г., владали у Дамаску. Отада, сваке године, Арабљани су правили упаде у Малу Азију; 668 г., допрли су до Халкедона. Истовремено су продужили ратовање на Западу и утврдили се у северној Африци, где су основали Кајруан (669 г.) и запретили Сицилији. Најзад, 673 г., они су предузели крајњи потхват: напали су на Цариград. Али је нови цар, Константин IV (668-685 г.), био енергичан владалац. Узалуд су јуришали Арабљани пуних пет година (673-678 г.)

на византиску престоницу и са сува и са мора; нису успели да је освоје. Грчка флота, којој је недавни проналазак *ірчке вайџре* осигуравао неоспорну надмоћност, натера муслиманске лађе на повлачење и страховито их порази у силејским водама. На копну, калифова војска била је потучена у Азији. Моавија би принуђен да потпише мир (678 г.). То је био први застој ислама. Константин IV могао се поносити својим делом. Углед царства био је тако високо подигнут да су се сви непријатељи монархије приклонили пред њом: „И велики мир, каже хроничар Теофан, владаше на Истоку и на Западу”.

3.3 Верска политика и Запад

Цар је истовремено повратио мир и у цркви.

Верска политика Ираклијева имала је озбиљних последица. *Моноџелиџисџиво* је, и у Африци и у Италији, изазвало велико незадовољство које се испољило у побуни картагинског (646 г.) и равенског (650 г.) егзарха против царске власти, све већом ненаклоношћу италијанског становништва, жестоким отпором римских папа. Узалуд је Констант II, да би умирио духове, издао указ назван Тип („образац”, 648 г.); узалуд је затворио и осудио папу Мартина I (653 г.); узалуд је лично отишао на Запад. Рим је морао да попусти; али, захваљујући овим околностима, Лангобарди беху извршили нова освојења. Константин IV схвати да се наметала друкчија политика. Губитак Мисира и Сирије учинио је излишним тражење слоге са монофизитима; учврстивши помоћу споразума са Римом верски мир, владалац се надао да ће у исти мах јаче привезати за царство преостале делове Италије и наћи слободног времена да се потпуно посвети политичким и војничким пословима монархије. Шести васељенски сабор у Цариграду (680-681 г.) имао је, према томе, за задатак да обнови верско јединство, и он, у пуној сагласности са папом, осуди *моноџелиџиску јерес* и поново заведе православље.

То је био велики успех. Када је, 685 г., Константин IV умро, изгледало је да је царство пребродило кризу у којој умало није пропало. Несумњиво, оно је изишло из ње веома умањено; несумњиво, његово економско благостање било је озбиљно погођено губитком Мисира чије је жито било један од извора царства. Сирије чија је напредна индустрија претстављала једно од његових богатстава, пристаништа као Александрије, Газе, Берита, Антиохије, средишта изванредне трговачке делатности. Несумњиво, једна црна мрља се указивала на видуку: Бугари, прешавши Дунав, беху се настанили 679 г. између реке и планине Балкана. Али, укупно узев, монархија је била одолела бесном налету ислама; одбрана земље је била обезбеђена великим административним преображајима; и царство, збијеније, једнородније, ослобођено опасности од источних тежња за отцепљењем и терета Запада (оно ће 698 г. изгубити Африку, као што је већ било изгубило Шпанију и половину Италије), чинило се да је, у новом и сасвим источњачком облику који је добило у VII веку, чврст организам сасвим способан за живот.

3.4 Преображај царства у VII веку

У царству је био извршен, у ствари, дубок преображај.

Прво етнографски. На Балканском Полуострву, опустошеном и расељеном, нови народи се беху постепено настанили. На северозападу Ираклије је морао да допусти насељавање Хрвата и Срба под условом да приме хришћанство и да признају врховну византиску

власт. Словени су били продрли и у друге области. Било је словенских насеља, *склави-нија*, у Мезији и Македонији, све до самог Солуна који су варвари напали и умало нису освојили. Било је Словена у Тесалији, средњој Грчкој, чак и на Пелопонезу и острвљу; и ма да је претерано веровати, као што је тврдио Фалмерајер, у потпуно пословењавање тих области, ипак остаје чињеница да су се многобројни страни елементи помешали са јелинским становништвом и да су ови нападачи задавали много муке царевима VII века који су једва успели да их покоре и асимилишу. После њих, на североистоку Полуострва, беху се населили у великим гомилама Бугари, и они се, у додиру са словенским становништвом настањеним у земљи, беху потепено пословенили и основали јаку државу. Из свега тога су произилазе свакако веома озбиљне опасности по царство; али та мешавина раса била му је и од користи; приливом нове крви оно се подмлађивало.

Скоро у исто време био је извршен и административни преображај од огромне важности.

Још од Јустинијанове владавине управни систем у извесним провинцијама, који су били завели Римљани, измењен је сједињењем у истим рукама грађанске и војне власти. После њега, да би одбрана граница била боље осигурана, овај поступак је уопштен. У том је циљу, крајем VI века, Маврикије основао афрички егзархат против Бербера и равенским егзархат против Лангобарда. У VII неку, најзад, против опасности од Арабљана и Бугара предузете су сличне мере и на Истоку. Ираклијеви наследници установише војне округе или *шеме*, тако назване по речи која је првобитно означавала војно одељење и којом се убрзо назва област у којој се налазило то војно одељење; у тим областима власт је била поверена једном војном старешини, *сѣрайшеју*, под којим је грађанска администрација остала, али у подређеном положају. Тако постадоше у Азији теме Арменијака (јерменских војника), Анатолика и Опсикион, а у Европи тема Тракија. На исти су начин устројене и приморске области и острва; они образоваше *иоморску шему*. Крајем VII века, место да буде, као у римско доба, подељено на епархије, царство се делило на седам до осам тема знатне величине. Допуњено и уопштено од стране царева у VII веку, устројство тема трајало је колико и само царство, и оно означаје развој у војничком смислу који је особена црта свих средњевековних држава.

Али најважније је то што се, у VII веку, царство јелинизовало. У доба Ираклија, 627 г., први пут се појавио у царевом протоколу, место старе римске титулатуре, грчки назив „*василеус веран у Боју*” који ће отада означавати све византиске царе. Грчки је, у исто време, постао званични језик. Још Јустинијан, ма да сматрајући латински народним језиком царства, бејаше пристао да обзнани већину својих *новела*, да би их учинио разумљивијим, на „општем језику који је грчки”. У VII веку све су царске заповести биле писане на грчком, а тако исто и сва владина акта. У администрацији стари латински називи ишчезавају или се јелинизују, а нови заузимају њихова места, *λοιοιηей*, *еѣарх*, *сѣрайшеј*, *гроиѣар*. У војсци, која је била састављена махом од Азијата и Јермена, наредбе се издају на грчком. И ма да се је византиско царство, до последњег дана, називало „царством Римљана”, у њему се латински језик није више разумевао, а реч Римљани (*Ромеји*) означавала је Грке. Најзад, место отменог и донекле извештаченог језика којим су се служили писци у V и VI веку и чиме су наставили традицију класичне књижевности, појављује се вулгарни грчки и постаје говорни језик великог дела становништва монархије.

У исто време када се царство јелинизовало и верски утицај, под којим је оно увек било, постајао је све дубљи због све већег места које је црква заузимала у јавном животу и друштву. У држави су верска питања била од главног значаја; Ираклијеви ратови су у исти

мах и крсташки ратови, а богословска питања страсно занимају све царе. Православље се, од тог тренутка, меша у Византији са народношћу. Осим тога, цариградски патријарх, који је постао откако су Арабљани освојили александриску, антиохиску и јерусалимску патријаршију једини старшина византиске цркве, појављује се као врло крупна личност чији је утицај у управљању земљом често свемоћан. Ширење монаштва, велики број и богатство манастира, утицај који врше калуђери на људске савести, дубоко поштовање које се одаје њиховим особама и манастирским иконама, нису нимало мање значајне чињенице. Од краја VI века, најзад, незнабоштво је било ишчезло, а са њим заједно и антички дух; од почетка VII века византиска књижевност постаје скоро искључиво црквена и народна; у духовном и уметничком погледу ово доба је једно од најсиромашнијих у византијској историји. Али, захваљујући свему томе, грчки језик, који је на Истоку увек био у црквено; употреби, потпуно је преовладао у царству; а славољубље цариградских патријараха које је вређало папску осетљивост, верска политика царева који су се борили против папа и сурово поступали са њима, све већа неслога и непријатељство између Истока и Запада, припремали су раскид између ова два света и допринели да се византиско царство окрене заувек према Истоку. Тога тренутка монархија је била нашла два моћна ослонаца који ће јој осигурати опстанак и давати јој за читаве векове њено особено обележје: јелинизам и православље.

3.5 Крај Ираклијеве династије и опадање царства (685-717 г.)

Довољна је била једна снажна рука да под њом процвета овако преображено царство. На несрећу, несмотрености и лудости Јустинијана II (685-695 г.) довеле су у питање сав успех који је постигао његов отац. Рат са Бугарима (689 г.) и Словенима настављен је; продужен је и са Арабљанима, и био поразан (692 г.); верска политика довела је, осим тога, до раскида са Римом и изазвала буне у Италији. 695 г. у једном преврату свргнута је Ираклијева династија и царство бачено у анархију која је трајала преко двадесет година (695-717 г.). Шест царева, после исто толико војничких државних удара, сменише се на престолу; а византиска Африка, захваљујући тим немирима, паде коначно у муслиманске руке (693-698 г.). На Истоку, упркос напорима и тренутним успесима Тиберија III (698-705 г.), Арабљани опустошише Малу Азију, упадоше у Јерменску, која се била побунила против Византије (703 г.), и Киликију (711 г.), заузеше Амасију (712 г.) и Антиохију писидиску (713 г.), опустошише Галатију (714 г.), опседоше Амориј (716 г.) и освојише Пергам. За то време, у Европи, Бугари, чији је кан Тервел био повратио 705 г. Јустинијана II на престо, навалише на царство (708 г.) и појавише се чак испред Цариграда (712 г.). Монархија је била у очајном положају.

Унутрашње стање није било много боље. У друштвеном животу се осећа опасно духовно и морално опадање. За време грађанских борби продро је свуда дах дивљаштва, свирепости, издајства; непрестане побуне, разузданост славољубља, устанци ко)и избијају на свима странама, у Италији као и на Херсону, сведоче о све већем отсуству верности и оданости. Сујеверје је узело огроман мах: обожавање разних светиња, веровање у чудотворне моћи икона, вера у чудеса и у натприродно, - треба се само сетити улоге приписане Богородици приликом опсаде Цариграда 626 г. и посредовања приписаног Св. Димитрију у одбрани Солуна, - склоност према фатализму, господаре духовима тога доба; а оно што

је познато о начину живота и црквених људи и грађана говори о једном невероватном разврату. Утицај који су вршили калуђери, врење које су подржавали, били су такође један од узрока немира. И све је то многе људе оправдано и дубоко забрињавало и саблажњавало.

Царство је очекивало, звало спасиоца и вођу. То би Лав Исавријанац. Када се, 717 г., стратег Анатолика, у договору са стратегом Арменијака, побуни против цара кога су извикале опсидиске трупе и пође на Цариград, сви, сенат и народ, патријарх и војска, определише се за њега. Исавријанска династија, која се са њиме попела на престо, повратила је царству безбедност и поредак и знатно га преуредила.